

SKANSEN 125 FATABUREN

SKANSEN 125

FATABUREN

2016

2016

SKANSEN 125

Red. Charlotte Ahnlund Berg & Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN - Nordiska museets och Skansens årsbok - är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET

SKANSEN

Fataburen 2016

Nordiska museets förlag

Box 27820

115 93 Stockholm

www.nordiskamuseet.se/förlag

www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktörer Charlotte Ahnlund Berg och Anders Carlsson

Bildredaktör Marie Tornehave

Bildarkiv och fotograf på Skansen Marie Andersson

Bildbehandling Karolina Kristensson och Peter Segemark

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Översättning Alan Crozier

Omslagets framsida Pedagogen Maja Adolphson vid Bergsmansgården. Byggnaderna där kommer från Nora bergslag i Västmanland. Foto: © Marie Andersson, Skansen.

Tryck och repro Italgraf Media AB, Stockholm, 2016

ISSN 0348 971 X

ISBN 978 91 7108 584 9

Om inte

Hur Tottieska gården kom till Skansen

EVA SUNDSTRÖM är chef för Klädkammaren på Skansen.

Tottieska gården på Skansen är för närvarande föremål för en omfattande renovering som rymmer både antikvariska och pedagogiska dimensioner. *Antikvariska* därför att vissa rum återskapas med metoder och verktyg som bör ha använts vid den tid då huset byggdes. *Pedagogiska* därför att parallellt med renoveringen pågår utvecklingen av ett nytt sätt att presentera huset med dess människor och miljöer enligt den berättarmodell som Skansen arbetat fram och som närmare beskrivs i en annan artikel i denna årsskrift. Trovärdighet är ett nyckelbegrepp i kommunikationen kring de kulturhistoriska miljöerna och för att kunna bygga en trovärdig berättelse måste det också finnas en kunskap om vad som är ursprungligt och vad som är nutida rekonstruktion i miljön och i berättelsen. Därmed är det angeläget att belysa de olika faktorer som samverkade i valet av just den Tottieska malmgården – som numera heter Tottieska gården – när Skansen behövde en borgerlig 1700-talsmiljö till sitt stadskvarter. Hur hamnade den egentligen där? I den här artikeln försöker jag svara på den frågan.

◀ Tottieska gården
på Skansen. Foto:
© Marie Andersson,
Skansen.

Från malmgård till fabrik

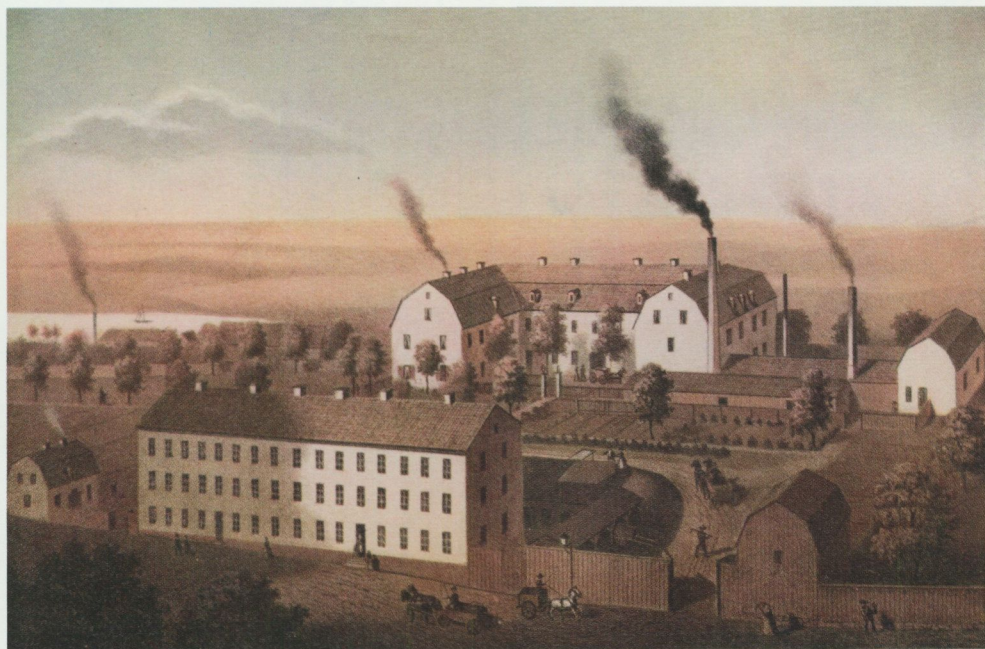
I början av 1600-talet stadsplanerades malmarna i Stockholm, dvs. Södermalm och Norrmalm. På malmarna byggde de mer välbärgade familjerna gårdar som tjänade som familjernas visthusbodar. Dessa *malmgårdar* hade mycket gemensamt. Ofta var de omgärdade av plank. Innanför planken fanns förutom ett boningshus även ekonomibyggnader för djurhållning, något som inte rymdes på Stadsholmen, dvs. i Gamla stan. Till gårdarna hörde också trädgårdar där man odlade både nyttoväxter och – i orangerier – mer exotiska växter.

En av dessa malmgårdar tillhörde familjen Tottie, en av stadens framgångsrika handelsfamiljer. Den låg på östra delen av Södermalm, i nuvarande kvarteret Oljan, på Bondegatan 61–63. Byggnaden, som med sina flyglar innehöll 26 rum och kök, hade ritats av murmästaren Johan Willhelm Fries 1765 på beställning av grosshandlaren Charles Tottie. År 1773 stod den klar.

Sonen Anders Tottie tog över handelshuset och malmgården efter fadern som hade gjort malmgården till fideikommiss. Anders var barnlös, och i tur att ta över malmgården efter honom 1816 stod brorsonen Carl Tottie. Carl, som var brukspatron på Älvkarleö, sålde malmgården till kryddkramhandlaren Nils Holmlund, vilken arrenderade ut trädgården till blivande trädgårdsmästaren Gabriel Nyström.

År 1824 sålde Holmlund egendomen till klädesfabrikör Johan Isac Röhl. I den Tottieska malmgården inrymdes därefter ett klädesväveri och dess historia som fabrik var därmed inledd. Trädgården bytte arrendator och huset fick flera hyresgäster och verksamheter. År 1840 övertog firman Nordenmalm L. E. & Co lokalerna för att starta en tändsticksfabrik. Trädgården arrenderades ut till »tobaksplanteuren« Petter Andersson. Under perioden flyttade allt fler människor in i malmgården.

På 1850-talet startade Johan Fredrik Ögren tillverkning av bläck i Jönköping. År 1868 flyttades tillverkningen till kvarteret Barnängsbacken och den Tottieska malmgården, där fabriksrörelsen

BARNÄNGENS TEKNISKA FABRIK

vid slutet av 1800-talet

Efter en samtida tonlitografi

Kvarteret Oljan med Barnängens Tekniska Fabrik, sedd från Lilla Bondegatan (nuvarande Åsögatan). Litografi av G. Pabst ur boken *Sveriges industriella etablissementer* från 1872.

drevs under namnet Barnängens Tekniska Fabriker, också kallad Barnängen. Ögren fortsatte att driva såväl tändstickstillverkning som bläck- och tvåltillverkning tillsammans med grosshandlare Johan Wilhelm Holmström, som också hyrde en av lägenheterna i malmgården, och ytterligare en kompanjon, Severin Dahlberg. År 1871 gick de skilda vägar. Tändsticksfabriken togs över av Ögren och bläck- och tvåltillverkningen av Holmström och Dahlberg. Den västra flygelns bottenvåning inreddes nu till en större fabrikssal

Västra flygelns bottenvåning inreddes till fabrikssal. Här tappades bläck på flaskor. Bilden är tagen 1894. Foto: Rydin, Stockholms Stadsmuseums arkiv.

Kontoret i malmgården låg i den östra flygelns bottenvåning. Bilden är tagen 1894. Foto: Rydin, Stockholms Stadsmuseums arkiv.

och ett mindre hus byggdes mot västra flygelns norra gavel där tvålen kokades.

År 1885 övertogs bläck- och tvåltillverkningen av Holmgrens svärson Carl Axel Backman som blev företagets första disponent. I manbyggnaden hade nu fabriken nästan trängt ut allt boende. De enda som bodde i malmgården var Backman med familj, en portvakt, kusken och en arbetserska. Fabriken fortsatte att växa och krävde mer utrymme. Det gamla fähuset byggdes på med en våning och de två små husen mot Bondegatan slogs ihop till ett och blev lokal för flasksköljningen. På tomten byggdes 1898 ett 24 meter långt skjul som lagerlokal. Under perioden då malmgården fungerade som fabrik inrymdes kontoret i den östra flygelns bottenvåning medan övervåning disponerades som bostad åt ägaren.

År 1917 slogs Barnängen ihop med Edgrens kemiska fabrikers AB i Hudiksvall och elva år senare gick Barnängen upp i det nybildade konsortiet AB Kema. Carl Axel Backmans son Nils övertog ledningen för Barnängen 1923. Under hans tid flyttades fabriken till Alvik i Bromma, väster om Stockholm. För området närmast malmgården, och för Nils Backman själv, stod nu stora förändringar för dörren.

Försäljning och rivning

Efter det att Barnängen hade flyttat sin verksamhet till Alvik styckades kvarteret Oljan i sjutton tomter. De flesta av malmgårdens byggnader fick omedelbart lämna plats åt den expanderande stadens bostadsbebyggelse, men delar av huvudbyggnaden och den östra flygeln fick tills vidare stå kvar. Redan 1929 hade de flesta nya ägarna fått bygglov och under de närmast följande åren byggdes hyreshus med sex våningar, vilka till slut omslöt resterande delar av malmgården. Den enda del som nu stod kvar var östra flygeln och en del av huvudbyggnaden, med nuvarande adress Bondegatan 63, i hörnet av Bondegatan och Ploggatan. Enligt Gösta Selling, som var amanuens vid Nordiska museet vid den här tiden och som skulle komma att spela en viktig roll i den fortsatta berätt-

Malmgården före ombyggnaden 1907, då de gamla uthusbyggnaderna till höger byggdes om till fabrikslokaler. Fotograf okänd, Nordiska museets arkiv.

telsen om Tottieska malmgården, var Nils Backman och hans fru »lidelsefullt intresserade av den gamla gården och dess vackra, inredningar som de omsorgsfullt vårdade«. Nils Backman lät, enligt Gösta Selling, renovera byggnaden i förhoppning om att den skulle få stå kvar. Så blev inte fallet.

Om- och tillbyggnadsarbetet av fabriken i Alvik gick inte som planerat, något som tog hårt på krafterna hos Nils Backman. Den 25 november 1929 begärde han, enligt korrespondens i Barnängens Tekniska Fabrikers arkiv, en månads tjänstledighet för att vårda sin hälsa. I februari 1930 anmälde han att han önskade omedelbart avgå ur AB Kemas och dess dotterbolags styrelser. Året därpå tecknades ett köpekontrakt mellan byggmästare Olle Engkvist och Nils Backman som gjorde Engkvist till ägare av fastigheten Oljan 22, dvs. den resterande delen av den gamla malmgården.

Till Olle Engkvists första entreprenadkunder hörde grosshandlare Robert Ljunglöf och disponent Nils Westerdahl vid AB Kema. Både Ljunglöf och Westerdahl kom att bli personliga vänner till

Engkvist och kom också att ingå i Olle Engkvist Byggnads AB:s styrelse.

Olle Engkvist deltog i uppbyggnaden av det moderna Sverige men var samtidigt mån om att bevara kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer. I samband med en industriutställning i hans barndomsstad Gävle 1946 uttryckte han en vädjan om »bevarandet av gamla förnäma byggnadsminnesmärken i modern miljö«. Vidare:

En enda 1700-talsgård i ett nybyggt eller sanerat samhälle [...] kan ge oanade trevnadsvärden. Bevarandet av ett sådant hus finge inte ses i omedelbart sammanhang med förräntningen av ett nedlagt kapital, men en sådan kapitalplacering skulle ändå alltid förränta sig på ett eller annat sätt, det behövde man inte oroa sig för.

Han fortsatte:

Tag därför noga reda på de rester av gammal byggnadskultur, som ännu finns kvar! Vi kostar på oss så mycket som kan vara onödigt, men borde vi inte i stället lägga ned betydande summor för att bevara den gamla byggnadskultur, som är och förblir ryggraden i en stads andliga och materiella liv?

Exempel på Engkvists kulturhistoriska engagemang är hans donationer till Nordiska museet och Skansen av sommarnöjet Svindersvik, Nygränd 21 i Gamla stan och Cirkus på Djurgården, vilka alla fick stå kvar på sina ursprungsplatser.

Tottieska malmgården ville han också bevara – men inte på ursprunglig plats. Inom en vecka efter förvärvet hade han fått tillstånd att riva det som fanns kvar. Men rivningsbeslutet var också kopplat till en bevarandeambition, som framgår av bevarad korrespondens i Olle Engkvists arkiv. I mars 1931 skrev han till byggnadsnämnden: »Rivningen av huset börjar måndag den 16 ds. Samtliga inredningar och byggnadsdetaljer av kulturhistoriskt värde överförs till Skansen, där de kommer att inredas i en för ändamålet liknande byggnad.»

Museivärldens aktörer

Vid tiden för den Tottieska malmgårdens rivning var Nordiska museet och Skansen i färd med att bygga upp ett stadskvarter. Med Andreas Lindblom som ny chef för hela verksamheten från 1929 genomgick Skansen en nydaning som bland annat innebar en komplettering av de kulturhistoriska anläggningarna med en herrgård och ett stadskvarter. Det året anställdes också arkitekten Erik Lundberg som chef för byggnadsavdelningen, bland annat med uppgift att leda planeringen av stadskvarteret. Redan vid sekelskiftet 1900 hade idén om ett »Stockholmskvarter« fötts men det var först nu som idén kom att förverkligas. Tanken från början var att bara rivningshotade Stockholmshus skulle flyttas till Skansen. År 1929 började Stockholms stad lämna ett årligt bidrag till Nordiska museet och Skansen för verksamheten med stadskvarteret.

En av de drivande personerna bakom Skansens stadskvarter var dåvarande amanuensen vid Nordiska museets högre ståndsavdelning, Gösta Selling. Fyrtio år senare berättade han i Bromma hembygdsförenings årsskrift om hur han i slutet av 1920-talet hade till uppgift att medverka i arbetet med »Stockholmskvarteret«. De kunskaperna som han hade inhämtat genom dokumentationer av byggnader framför allt på Södermalm kom väl till pass. Redan som barn hade han besökt den Tottieska malmgården. Hans

Sista delen av malmgården stod kvar till den 16 mars 1931. Då började även den rivas. Fönsteromfattningar och taktegel är bortplockade och förda till Skansen. Foto: Gösta Selling, Nordiska museet.

yngsta moster var nämligen gift med Nils Wilhelm Holmström, som var släkt med familjen som ägde Barnängen. Familjen bodde inte i huset men det gjorde däremot Holmströms syster Siri, gift med disponent Carl Axel Backman, chef vid Barnängen i början av 1900-talet. Familjen Backman var släktkär och gästfri vilket gjorde att Gösta Selling ganska ofta besökte malmgården.

Gösta Selling har berättat om hur han redan som liten »särskilt beundrade salens väggmålningar med romerska ruiner och staffage av rustningsklädda krigare, koketta kvinnor och män i mantlar och turbaner» och om hur han också beundrade »de gamla låsen av polerat stål och de mörka, bonade väggpanelerna». När familjeföretaget upplöstes tappade han kontakten med familjen men den återupptogs när Carl Axel Backmans son Nils blev chef för Barnängen 1923 och flyttade in i den Tottieska malmgården (se ovan). Gösta Selling vistades nu åter på malmgården, där han kunde »beundra den eleganta väggdekorationen i de trivsamma rummen, vilka dessutom nu hade fått en mer stilenlig möblering.» Han bävade en smula inför uppgiften att återuppbygga malmgården, och hur intressant arbetet än tedde sig »fanns det många svårigheter att övervinna, och för mig tillkom det vemodiga i att plocka sönder en byggnad och ett hem, som rymde så många personliga minnen».

Enligt Gösta Selling var det byggmästare Olle Engkvist som en höstdag 1930 erbjöd museet att som gåva motta Tottieska malmgårdens rumsinredningar. Museet svarade »att det kanske skulle gå att sätta upp hela huset med dess inredningar i stockholmskvarteret på Skansen». Det fanns nämligen ingen plats för hela inredningen att placeras i högrestandsavdelningen på Nordiska museet. Lösningen tilltalade givarna som meddelade att de i så fall var villiga att också skänka fönster, dörrar, takstolar och annat byggnadsmaterial. Donatorerna var, förutom Olle Engkvist, de tidigare nämnda personerna disponent Nils Westerdahl och direktör Robert Ljunglöf, allt enligt Gösta Sellings minnesbild.

Museet tog in anbud från sex byggmästare, vilka fick göra en beräkning på vad det skulle kosta att bygga upp en kopia av en del av den Tottieska malmgården på Skansen. Handlingar i ärendet har

bevarats i Nordiska museets arkiv. Det förmånligaste anbudet lämnades av J.T. Pettersson, vilket slutade på 72 705 kronor. Den 10 mars 1931, dvs. sex dagar innan rivningen av malmgården skulle börja, skickades ett brev till byggmästare Engkvist med en förteckning över den inredning som man önskade tillvarata. I brevet finns specificerat önskemål om enkupigt taktegel, fyra runda takkupor, 23 fönsterkarmar med raka överstycken, lika många fönsterkarmar med stickbågiga överstycken, inkörsport av trä med beslag, källardörr och takstolar. Från rum nummer 1 bröstpanel, smygpanel, foder, helfranska dörrar, från rum 4-5 och 8-9 sockel, smygpanel, helfranska dörrar och foder, från rum 26 golv, helfranska dörrar och foder, från rum 27 golv med plansten, bröstpanel, dörrar och foder, från rum 28 dörrfoder och dörrar, från rum 29 planstensgolv, från rum 30 sockel, foder, dörrar och eventuellt golv, från rum 31 bröstpanel och dörrar med foder, från rum 32 fönsterfoder och dörrar, från rum 33 dörrar, ett fönsterfoder, två dörrfoder samt fönsterbänkar.

Så långt allt väl. Nu gällde det att få fram pengar. Den 16 mars 1932 skrev Andreas Lindblom till Stockholms Stads Brandförsäkringskontor där han, mot bakgrund av att Charles Tottie var en av dess grundare och räddare vid 1700-talets mitt, önskade erhålla 75 000 kronor för att kunna bygga upp en kopia av den Tottieska malmgården:

För Skansen är det uteslutet att kunna bygga huset med egna medel. Möjligheterna att av stat, kommun eller enskilda under de närmaste kommande åren erhålla bidrag till ett sådant företag är praktiskt taget inga.

I brevet, som har bevarats i Nordiska museets arkiv, framhöll Lindblom hur »byggnaden genom sin ytterarkitektur utgör typen för det förmögnare stockholmska borgarhuset under Brandförsäkringskontorets tillkomsttid, en typ som numera dessvärre finnes bevarade endast i några få, till sin existens mycket starkt hotade exemplar«. Brandförsäkringskontoret svarade positivt och dess

styrelse fattade beslut den 22 april 1932 »att av 1931 års vinstmedel skall till Nordiska Museet för återuppförande inom det s. k. Stockholmskvarteret på Skansen av en del av den grosshandlaren Charles Tottie i livstiden tillhöriga malmgårdsbyggnaden med dess av enskilda donatorer förut till Skansen skänkta inredning överlämnas ett belopp av Sjuttiofemtusen kronor«.

Sommaren 1935 stod den Tottieska malmgården färdig på plats i stadskvarteret på Skansen, uppförd av J. T. Pettersson för den i offerten angivna summan. Av malmgårdens sex rum i bottenvåningen och sju rum och kök och jungfrukammare i övervåningen som Olle Engkvist omtalar i sitt svar till Stockholms stads byggnadsnämnd beträffande rivningen 1931 är bottenvåningens sal och förmak samt övervåningens »kafferum« och sal bevarade intakta. Övriga rum i den kopia av byggnaden som uppfördes på Skansen är ganska fritt komponerade.

Stämningar i tiden

Vid 1800-talets slut var intresset för de då ännu kvarvarande 1700-talshusen svagt. Det var i stort sett bara Kungliga slottet och kyrkorna som ansågs bevarandevärda. I övrigt planerade man för ny bebyggelse. Ett ökat intresse att slå vakt om den äldre bebyggelsen i staden märktes i början av 1900-talet. Samtidigt lanserades nya stadsplaneideal som gav utrymme för både terrängens och kulturhistoriska byggnaders bevarande. Stora Blecktornet, Christinehof, Reimersholme med flera malmgårdar fick stå kvar som blickfång och kulturhistoriska inslag i miljöerna.

Det fanns i början av 1900-talet krafter som verkade för att de röda kåkarna på Åsöberget, på andra sidan gatan sett från den Tottieska malmgården, skulle bevaras i form av ett kulturreservat. Men någon opinion mot rivningen av den Tottieska malmgården har jag inte kunnat påvisa vare sig i pressen eller hos Rådet till skydd för Stockholms skönhet. Tottieska malmgården revs men sparades ändå, fast på annan plats. I den bemärkelsen stämmer berättelsen med många andra samtida räddningsprojekt. I växande

Interiör från övervåningens sal. Bilden
är tagen 1940. Fotograf okänd, Nordiska
museets arkiv (NMA.0078440).

Malmgården på sin ursprungsplats vid Bondegatan 61-63 omkring 1920.

städer som Linköping, Härnösand och Örebro skapades särskilda reservat dit rivningshotade byggnader fördes.

Inredningarna i den Tottieska malmgården kan i sig ha betraktats som särskilt värdefulla i slutet av 1920-talet, då intresset för herrgårdskulturen och svenskt 1700-tal stod högt på dagordningen. På Nordiska museet hade man påbörjat herrgårdsundersökningarna 1925. Vid uppbyggnaden av malmgården på Skansen förstärktes interiörernas rokokoprägel. I stället för 1800-talets kakelugnar satte man in 1700-talskakelugnar som inte ingått i den ursprungliga inredningen. I »kafferummet« togs 1700-talets väggfält med målade blomstergirlander fram, vilka fanns kvar under de vävspända tapeterna i rummet.

Intentioner och sammanträffanden

Vem tar ansvar för kulturarvet? Vem bestämmer vad som ska sparas? Frågorna har stötts och blötts i utredningar och vid kaffeborden i museernas personalrum och recepten har varit många. Förslag om att överlåta på allmänheten att bestämma vad som ska sparas har bemötts med argumentet att sådana avgöranden bara kan tas av dem med utbildning inom museiämnena och byggnadsantikvariska frågor. Dokumentations-, insamlings- och forskningsprogram har författats, omformulerats och uppdaterats i syfte att spara rätt saker och göra rätt prioriteringar. Och omvänt: propåer om gallring i museerna och arkivens gömmor har avlöst varandra.

Dokumentationen har varit bra att ha som vägledning, någonting att hålla sig till i den konkreta beslutssituationen. Men när allt kommer omkring är det ändå i många fall sammanträffanden, ibland slump och rena tillfälligheter, som avgör vad som sparas och vad som försvinner. Det gäller föremål såväl som arkivalier, immateriellt såväl som materiellt kulturarv. Det gäller kulturhistoriska miljöer och det gäller enskilda byggnader. Även historien om den Tottieska malmgårdens väg från Södermalm i Stockholm till Skansen kan skildras som resultatet av strategier och bevarandeplaner kompletterade med personliga kontakter och en rad sammanträffanden.

Från Skansen fanns en önskan om att berika sitt nya stads kvarter med en borgerlig 1700-talsmiljö. Det var ingen slump utan en tydligt uttalad intention. Resten av historien har en annan karaktär: Om inte Skansen varit i behov av en 1700-talsbyggnad, om inte Olle Engkvist hade varit intresserad av kulturhistorisk bebyggelse, om inte Gösta Selling varit förtrogen med inredningen i Tottieska malmgården och om inte Stockholms Brandförsäkringsbolag donerat medel för uppförandet av en kopia av delar av malmgården på Skansen hade dessa inredningar antagligen skingrats. Å andra sidan: om inte Nils Backmans hälsa hade vacklat hade han kanske kunnat bo kvar och fortsatt verka för att bevara malmgården på dess ursprungliga plats. Kanske hade den då stått kvar där än i dag.